

In de schaduw van de Duitse Geest

Wijnand van Teyl

In de schaduw
van de
Duitse Geest

Berlijn 1919-1925

Een caleidoscopisch mozaïek over journalisten, feuilletonisten, essayisten,
dichters, toneelspelers, theater- en filmmakers in de grootstad Berlijn na de
verloren Grote Oorlog

De auteur heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die menen enige aanspraak te kunnen maken op enig recht wordt verzocht zich met de auteur in verbinding te stellen.

2023 Copyright © Wijnand van Teyl
fostax412@me.com

Omslag: George Grosz. Soireé 1922. Ecce Homo. Malik-Verlag 1923

Niets is verbluffender dan de eenvoudige waarheid, niets is exotischer dan onze leefomgeving, niets is fantasievoller dan de zakelijkheid en niets is sensationeler dan de tijd waarin men leeft.

Egon Erwin Kisch

Inhoud

Proloog	9
Introductie	11
1919	14
1920	27
1921	46
1922	64
1923	85
1924	101
1925	117
Epiloog	123
Verantwoording	127
Gebeurtenissen in en rond Berlijn 1919 - 1925	128
Namen en zakenregister	134
Bronnen	138

Proloog

De vijandelijkheden gestaakt kopte de *Vossische Zeitung* op 11 november 1918. Zowel in Berlijn als in de rest van het Duitse keizerrijk was duidelijk geworden dat de kanonnen het zwijgen was opgelegd.

Dat, Onkel Willy was afgezet en zijn intrek had genomen bij zijn nicht in Nederland, was met ongeloof ontvangen; wat daarvoor in de plaats moest komen was vooralsnog onduidelijk. Het thuisfront had op geen enkele manier de gevolgen van het trommelvuur aan den lijve ondervonden, er was geen granaat op het monarchale grondgebied ontploft en geen enkel gebouw toonde de versplinterde sporen van oorlogsgeweld in haar muren.

Vier jaar lang hadden de kranten dagelijks de glorierijke daden van de helden aan het front gemeld. Alleen het aantal gesneuvelde en gewonde soldaten veroorzaakte bij het thuisfront argwaan en scepsis, zeker in die omgeving die ook voor de aanvoer zorg had gedragen. Het wantrouwen bleek hardnekkiger dan de repeterende berichtjes over roem en betoonde moed; het kerfde in de Duitse geest en veroorzaakte bij een groot deel van de bevolking teleurstelling en woede. Het leidde tot protesten over *Nooit meer oorlog* en demonstraties tegen de honger. Maar, er was een ander deel der bevolking dat de oorlog in 's lands voortuin beleefde als een toekomstige glorieuze zege als een tijd waarin de Duitse geest de wereld zou *genezen*.

In de hoofdstad Berlijn was de consternatie en de ontreddering mogelijk heftiger dan in de rest van het oude keizerrijk. De Berlijner was vier jaar lang door de pers belogen waardoor het beeld van de oorlogshandelingen op gespannen voet stond met de werkelijkheid; gevolg was dat het vertrouwen in de pers was verdampt. Berichtgeving over de capitulatie en de abdicatie van de keizer bevestigde aan de ene kant het bange vermoeden van een slechte afloop en aan de andere kant initieerde het de mythe van een aanval in de rug. Voor de journalistiek was er nu werk aan de winkel om het vertrouwen van de bevolking bij de overgang naar de republiek te herwinnen.

Hoe leesgretig was de Berlijner na dit debacle en wat voor nieuws stond hem te wachten? Krantenberichten, feuilletons en essays konden nu zonder censuur verschijnen. Het kostte veel tijd om de gevolgen van de historische fabels te boven te komen. Een afspiegeling van deze worsteling is te vinden in deze vertelsels *Unter dem Strich*¹, een verzameling reportages, opstellen en verhalen, die ongetwijfeld vele omissies herbergt, maar het schouwspel van de martelende aspiraties veelkleurig tekent.²

Wijnand van Teyl. Zeewolde, mei 2023

---

¹ Onder de streep

² <https://www.bpb.de/mediathek/video/505172/die-weimarer-republik-1918-1925/>

17. November
1918
Nr. 46
27. Jahrgang

Berliner

Ⓐ Einzelpreis
des Heftes
15 Pfg.
oder 24 Heller

Illustrierte Zeitung

Verlag Ullstein & Co, Berlin SW 68

Schicksalstage.
Ein Straßensbild aus Berlin.

Zeichnung von
Edmund Neuf.

Introductie

Thomas Mann. *Betrachtungen eines Unpolitischen*
Onder de militaire dictatuur is Duitsland eerst vrij geworden

Het was zijn bijdrage aan de oorlog, een *pamflet* van 600 pagina's waarin hij omstandig betoogt dat het Duitse volk zich nooit zal kunnen verenigen met een democratische staatsvorm; immers de *Duitse geest* wordt gekenmerkt door *Innerlichkeit*, door geestelijke bespiegelingen over kunst en literatuur. Het enige stelsel dat dit faciliteert was volgens Mann de monarchie. Democratie was volgens hem een verfoeilijke staatsvorm die uit Frankrijk als cosmopolitische *civilisation* was overgewaaid en met de Duitse cultuur niet te combineren viel. De verlichte dictatuur van de *Wilhelminische Obrigkeitsstaat*, wortelend in de romantiek, paste Duitsland beter dan een republiek gebaseerd op democratie.

Dit lijvige opstel over de geliefde Duitse natie verscheen in 1918, het laatste jaar van de Eerste Wereldoorlog waarin de nederlaag zich reeds had aangekondigd. Maar juist in deze diepe crisis was het volgens Mann noodzakelijk de Duits-Christelijke waarde, de *Duitse geest*, te verdedigen. Het schrijfsel kwam niet zomaar uit de lucht vallen; vier jaar eerder had hij al een voorschotje genomen met zijn geschrift *Gedanken im Kriege* waarin de frontsoldaat kon lezen: *Unter der Militärdiktatur ist Deutschland erst frei geworden*.

Mann verwelkomde het uitbreken van de oorlog en het onbaatzuchtig enthousiasme van de Duitsers als een bewijs van de *Duitse geest*, die in essentie esthetisch en a-politiek is. Volgens hem is de oorlog de ultieme strijd tegen een Westerse alliantie die het *Deutschtum* wilde vernietigen. Engeland en vooral Frankrijk waren de protagonisten van een wereldbeschouwing volgens de *Verlichtingsidealen* waarin democratie en dus politiek de handvaten waren waarmee (materiële) vooruitgang kon worden gerealiseerd.

Betrachtungen is niet alleen een verdediging van het Duitse volkskarakter, maar ook een eerbetoon aan de Duitse cultuur en daarmee in de kern een rechtvaardiging voor Mann's eigen literaire oeuvre. De schepping van literaire werken als *Zweck seiner Selbst* is volgens hem de hoogst denkbare opdracht.

De *Betrachtungen* kunnen echter ook worden opgevat als een poging de menselijke gedragingen, en de daarvoor noodzakelijke creatieve zelf-ontwikkeling, te verdedigen tegen de afdwingende besluiten van een politiek systeem. Het was Mann's verlangen de wereld van de gevoelservaring af te schermen van de politieke werkelijkheid. Deze drijfveer bracht hem in 1918 tot zijn aanval op de democratie maar maakte hem enkele jaren later noodgedwongen aanhanger van diezelfde democratische rechtsstaat.

Leugens, fabels en andere weerwolf verhalen
Am deutschen Wesen soll die Welt genesen

De oorlog was nog niet begonnen of de spookverhalen begonnen zich te ontwikkelen. Iedereen had wel iets van horen-zeggen dat hij wilde inbrengen om zijn geloof in de rechtvaardige oorlog te onderbouwen. Ziekelijke verhalen barstten los over fruit dat door de vijand zou zijn vergiftigd. De Frankfurter Zeitung maakte het wel erg bont door te beweren dat men in Servië iemand had gearresteerd die in de knop van zijn wandelstok bacteriën had verstopt om daarmee het water te besmetten.

Het verhaal over de 12 *Goudauto's* die van Frankrijk naar Rusland onderweg waren met 80 Franse officieren in Pruisische uniformen die de Duitse grens waren gepasseerd om goud naar Rusland te brengen, bleek hardnekkig stand te houden. Om het transport te blokkeren werd de lokale bevolking gemobiliseerd om bewapende controleposten in te richten. De waanzin kon pas worden gestopt toen een hoge officier een auto in de lucht deed vliegen en de regering officieel meldde dat er van *Russische Goudauto's* in het geheel geen sprake was.

In Berlijn ontstond opwindning over Franse vliegers die de stad zouden willen bombarderen. Ook dit verhaal was door de overheid verzonden. Het was ze gelukt om, ondanks een verstoorde nachtrust, de patriottische stemming er niet onder te laten lijden. Voor de nationalistische aanhang, verzameld op het *Potzdammer Platz*, was het reden om spionnen te gaan vangen. Het politiebureau kreeg er meer dan 60 te verwerken, waaronder een aantal reserve officieren. Alle 60 werden weer vrijgelaten.

Ook de theologen lieten zich niet onbetuigd; Dominee Philips schreef in 1916 in de *Reformation*:

Ik kan dat geklaag over de oorlog niet meer uitstaan, De oorlog is Duitslands geluk, God zei dank dat de oorlog er is, en God zei dank dat we nog geen vrede hebben, alleen de oorlog kan ons volk redden.

Voor de dagbladders gold de censuur. Een aantal verdachte kranten, waaronder *die Weltbühne*, werden voor hun hele inhoud aan de censuur onderworpen. Maar de lezer mocht in geen geval vernemen dat er van censuur sprake was, dus geen witte plekken in de krant, in plaats daarvan moest de redacteur maar iets verzinnen, hoe stompzinig ook.

Toch was het mogelijk de censuur met grote behendigheid te ontlopen. *Die Welt am Montag* lukte het om gedurende de hele oorlog zich aan te passen aan de onzinnige buitenwereld. Door naar binnen trouw te blijven aan haar eigen opvatting en de lezer te leren tussen de regels door te lezen, kon zij het overheidstoezicht handig omzeilen. Wat men niet direct kon zeggen verwoordde men indirect.

Aan de Culturele wereld

Met God's hulp, Amen.

Twee maanden na de inval in België verscheen op 4 oktober 1914 een manifest ondertekend door 93 Duitse schrijvers, geleerden en kunstenaars om beschuldigingen van de Entente tegen het Duitse *militarisme* en tegen wreedheden van het Duitse leger in het neutrale België, als *onwaar* te bestempelen:³

Wij, als vertegenwoordigers van de Duitse wetenschap en kunst, protesteren tegen de leugens en laster waarmee onze vijanden proberen Duitsland, in haar moeilijke strijd om het bestaan, te bezoedelen.[...] Wij verheffen, als heraut van de waarheid, luidkeels onze stem. [...] Het is niet waar dat Duitsland verantwoordelijk is voor deze oorlog; noch het volk wilde hem, noch de regering, noch de keizer. Aan Duitse zijde is alles in het werk gesteld om dit af te wenden. [...] Het is niet waar dat we de neutraliteit van België hebben geschonden.[...]

Aan het einde van de oorlog, op 11 september 1918, hield Wilhelm II een lange rede voor de arbeiders bij Krupp in Essen die hij besloot met:

Wie van u besloten heeft mij te volgen en met het hart op de goede plaats mij belooft om te strijden en tot het laatste moment met God's hulp vol te houden. Met uw „ja“ ga ik naar de veldmaarschalk; de zwaarden hoog, met alle kracht ten strijde tegen alles wat zich tegen ons keert, met God's hulp, Amen.

³ Der Aufruf der 93. *An die Kulturwelt!* (1914)

Veertien dagen later op 28 september richt hij zich tot de *Verrein der Rheinische-Westfällische Landgemeinden*:

Vastberaden hebben onze heldhaftige zonen besloten om met al hun krachten de verdedigingsstrijd tot de overwinning voort te zetten waardoor het vaderland tegen de vijandelijke overweldiging voor altijd beschermd en gezekerd zal zijn.

Het was precies een dag voordat generaal Ludendorff Berlijn liet weten dat er binnen 48 uur een wapenstilstand moest worden gesloten, omdat elk ogenblik het westfront zou kunnen instorten.

Het is evident dat de Duitse dagbladpers medeverantwoordelijk was voor de Duitse expansiepolitiek die tot doel had de Duitse bevolking mentaal voor te bereiden op een onvermijdelijke oorlog. Reeds vanaf 1905 steunde de pers de oorlogsvoorbereidingen door te benadrukken dat de internationale conflicten zich verhardden en uitzichtloos waren geworden. De pers, later door de censuur gedwongen, citeerde, niet gehinderd door kritisch onderzoek, vooral zichzelf. Ze introduceerde vijand stereotypieën om angst bij de bevolking aan te wakkeren en aan te tonen dat een defensieve oorlog de enige weg is.

Tijdens de oorlog bepaalde de censuur de berichtgeving door er vooral voor te zorgen dat de bevolking de oorlogsinspanningen bleef ondersteunen. Militaire successen werden door de pers als propaganda gebruikt om de bevolking voor te lichten en voor te liegen. Voor Karl Kraus was het reeds vroeg duidelijk; de pers was onherroepelijk schuldig aan het uitbreken van de oorlog. Zijn opvatting werd daarmee maatgevend voor zijn drama *Die letzten Tage der Menschheit*, dat hij vanaf 1915 als feuilletons in *die Fackel* publiceerde.

Aan het einde van de oorlog publiceert Kurt Mühsam zijn boek: *Wie wir belogen wurden. Die amtliche Irreführung des deutschen Volkes*. Een boek waarin duidelijk werd dat over de slachtoffers, de onlusten, de hongersnood en de nederlagen gezwezen moest worden.

Es ist wohl nicht zu viel gesagt, wenn man heute (1918) erklärt, dass die öffentliche Meinung während der ganzen langen Kriegsdauer irreführt worden ist[...].

Een jaar later, 1919, worden deze berichten nog eens bevestigd in het boek; *Was wir als Kriegsberichterstatter nicht sagen durften*. Een uitgave in eigen beheer uitgegeven door H. Binder waarmee duidelijk werd hoe de censuur de pers gekneveld had.

Vlaanderen 1918

1919

De versluierde capitulatie

Kompromisfrieden of Levée en masse

Het was voor Duitsland pijnlijk duidelijk dat de imperiale machtsstrijd was verloren, maar het geloof in een haalbare overwinning en de *standvastigheid van het onverslaanbare leger* bleef hardnekkig in de Duitse geest voortbestaan. De onhoudbaarheid van de militaire situatie was in Spa reeds lang duidelijk. De OHL (*Oberste Heeresleitung*) met Hindenburg en Ludendorf aan het hoofd had zijn nederlaag al lang zien aankomen maar had nog geen oplossing gevonden om het desastreus verloop aan Keizer en volk te presenteren. Ontkenning van de ernstige situatie en het vinden van een zondebok was een mogelijkheid die niet onbekend was en het meest aantrekkelijk leek. Buiten keizer en kabinet moest ook het volk natuurlijk worden ingelicht, maar dat was volgens de OHL een taak voor de regering in Berlijn. De vraag was alleen, hoe moest het keizerlijke leger zich uit dit onheil redden. De OHL had gedurende de oorlog dagelijks in de frontberichten gewag gemaakt van zijn triomfen; tot het einde toe roemde men de heldhaftigheid van zijn manschappen, de mislukte aanvallen van de vijand en de succesrijke tegenoffensieven:

*Der Feind wird überall, teilweise im harten Nahkampf und im Gegenstoß abgewiesen*⁴

Zelfs de militairen aan het westfront hadden geen idee hoe de vlag erbij hing en hoe dramatisch de militaire situatie zich had ontwikkeld sinds de Geallieerden de Hindenburg-linie bij Riqueval hadden doorbroken. Voor velen bleef dan ook het geloof in een *im Felde unbesiegten Heer* volledig overeind, terwijl voor het thuisfront uit de toenemende stroom doden en gewonden duidelijk was geworden dat de werkelijkheid er anders uit moest zien. Het aantal stakingen en de stijging van de broodprijen in het laatste oor-

logsjaar droegen er het hunne toe bij om de discrepantie van de illusoire verwachtingen duidelijk te maken. Maar hoe de verwachtingshorizon van de Duitsers er ook in november 1918 moge hebben uitgezien, de werkelijkheid was helder en deze werkelijkheid werd nadrukkelijk bepaald door de 14 punten van president Wilson (in eerste instantie een vrede zonder overwinnaars). Voor de OH was dat vanaf het begin geen optie; het zou capitulatie betekenen ook al wist men dat dit eigenlijk onafwendbaar was.

Vossische Zeitung 11 november 1918.
De vijandelikheden gestaakt

Anderen, die nog bereid waren om hun geld in de toekomst van het Duitse Rijk te steken, hoopten op een *Kompromisfrieden* of op een *Levée en masse* waarin Duitsland zich achter de oude landsgrenzen zou terugtrekken om zo in een betere situatie met de vijand te kunnen onderhandelen (Ondersteund door Walther Rathenau en Max Weber). De regering in Berlijn onder leiding van Prinz Max von Baden had ook geen duidelijk zicht op de militaire situatie aan het front en meende eveneens dat een wapenstilstand

⁴ Heeresgruppe Deutscher Kronprinz. 13 oktober 1918).